

jo de investigación y observación que debía preceder a la *inventio* propiamente dicha. Es más, llega a atribuir a Hipódamo la prioridad en la investigación filosófica para descubrir la mejor forma de gobierno para la ciudad, es decir, presenta a Hipódamo como un personaje en el que realizaciones urbanísticas y tratados filosóficos constituyen dos expresiones de una unitaria elaboración teórica.

En el Capítulo II, que titula «Hipódamo en las Atenas del siglo v», la autora extrae datos cronológicos y biográficos de nuestro personaje a partir de los diferentes escolios a un pasaje de Aristófanes (*Equ.* 327). Algunos epígrafes del capítulo son suficientemente ilustrativos respecto a su contenido: «El hijo de Hipódamo en Aristófanes», «El arquitecto del Pireo», «Atqueptólerno de Agryle» (supuesto hijo de Hipódamo), «Hipódamo ateniense», etc.

Por fin en el último capítulo, el III, titulado «La personalidad de Hipódamo en la comparación de los testimonios», se hace un estudio comparativo de los datos aportados por cada una de las tres fuentes de testimonios previamente estudiados con el fin de verificar qué datos son aceptables sin reserva, cuáles pueden ser aceptados con reservas o cuáles deben ser absolutamente rechazados. Los epígrafes son los siguientes: «El nombre y los orígenes», «La vida y la obra», «Hipódamo y la urbanística hipodamena».

Las conclusiones, finalmente, enfatizan aquellos aspectos de la personalidad y de la obra de Hipódamo que le caracterizan como un técnico, arquitecto y urbanista, que no se limita a responder a exigencias contingentes

con soluciones específicas, sino que quiere afrontar de una manera orgánica y sistemática, los problemas espaciales de la vida privada y colectiva en su globalidad, tal como representa para el griego del s. v la compleja unidad de la *polis*, cuyos dos aspectos, territorial y político, están indisolublemente unidos.

En resumen, disponemos con el presente libro, de una monografía seria y documentada sobre la personalidad del gran arquitecto del Pireo.

Rosa A. Santiago

R. BARBOUR
Greek Literary Hands. A. D.
400-1600
Oxford Palaeographical
Handbooks, Clarendon Press,
1981. 87 pp.

Dues o tres observacions de R. Barbour marquen el sentit general de l'obra que recensionem, la qual esperem que tingui la bona acollida que mereix.

Senyala l'autora, fent referència a la selecció de manuscrits, part fonamental del seu treball, que són diverses les condicions que demana als textos que il·lustrin el procés de l'escriptura grega entre els anys 400 i 1600 d.C.: 1) datació més o menys precisa del ms., 2) tipus de lletra característic, 3) el ms. hauria de tenir una certa importància intrínseca, etc...

Una segona remarca justifica el fet del gran nombre de mostres d'escriptura de l'Edat Mitjana que incorpora,

tot assenyalant que és precisament aquesta època on els estils són més confosos i els problemes de datació i localització de mss. més importants.

Alguna referència accessòria precedeix l'apartat introductor. En ell comença fent una divisió dels més de 3.000 mss. grecs datables entre 400 i 1600 d. C. La major part són textos religiosos (entre l'any 950 i el 1200 aproximadament), o bé són textos de qualsevol altre tipus (entre 1300 i 1600). Textos en lletra uncial anteriors a l'any 800, textos clàssics anteriors a l'any 1200 o qualsevol mena de mss. entre 1200 i 1260 (l'ocupació de Constantinoble fou del 1204 al 1261) són molt escassos.

Dos són els obstacles que resalta R. Barbour a l'hora d'estudiar Paleografia grega: 1) la manca de coneixements fixos que serveixin de punt de referència i 2) la manca de fortes distincions d'estil que vagin paral·leles al temps o al lloc d'escriptura d'un ms.

Emmarcats en aquestes limitacions, les línies de desenvolupament de l'escriptura grega es poden traçar distingint dos tipus diferents de canvis: 1) el canvi intrínsec d'estil a l'hora d'escriure i 2) els canvis en allò que s'anomena *minutae* dels hàbits d'un escriba (R. Barbour posa com a exemple típic, i comú amb el llatí, els nexes o bé, específicament la forma d'accents i esperits Cf. p. xv).

El següent capítol és el que dedica als diferents tipus d'escriptura grega. En aquestes planes hom troba una esquemàtica i concisa explicació de cada tipus general d'escriptura. Dins de cada apartat general («Uncial, 400-1200»; «Començament de la minúscula, centúries setena i vuitena»;

«Minúscula antiga, 800-950»; «Minúscula formal, 950-1600»; «Escriptures regionals, 950-1500»; «Escriptures personals» i «El Renaixement») divideix l'autora en paràgrafs numerats les possibles subvariants de cada estil. Aquest sistema, força pedagògic, va acompanyat del que, per a nosaltres, és més important i que no podia faltar en un «manual», emmentment pràctic: la referència, en ambdòs marges, dels mss. que, en la secció del llibre dedicada als facsímils, il·lustren el comentari inicial de R. Barbour.

Així, per exemple, l'apartat dedicat a l'escriptura uncial es divideix en dos bàsics subapartats (els quals també contenen diferents tipus d'informació): 1) dedicat a la uncial dels segles V al VIII, quan aquesta lletra era d'ús comú per als textos literaris. Es subdivideix l'apartat quan es tracta *a)* l'escriptura «bíblica» uncial, dedicada als llibres sovint de luxe i il·lustrats (referència al facsímil 1); *b)* la «bíblica» uncial, més planera i més aviat dedicada a documents privats (ref. al facs. 4) i *c)* l'anomenada «copte» uncial, més refinada i amb una certa tendència al nexes (ref. al facs. 8).

Al subapartat 2) parla de la uncial a partir del segle IX, quan ja dominava l'ús de la minúscula i la funció de l'estil uncial passa a ser la de donar, sobretot, dignitat i elegància als textos que s'escriuen amb ella. Aquest apartat segon el divideix, al seu torn, en cinc subapartats (amb referències als facsímils 2, 3, 5, 6, 7, 9 i 10).

El mètode expositiu que segueix l'autora amb la resta de tipus de lletra és el mateix.

Tot seguit enceta un petit capítol dedicat a «Canvis en els hàbits menors

de l'escriptura». El capítol va encapçalat per unes observacions de l'autora que l'autolimiten considerablement: parla R. Barbour que certs factors (com, per exemple, els nexes, les separacions de paraules, els esperits o els accents), que en les escriptures d'altres llengües poden ser més o menys determinants per a la filiació o la datació d'un ms., en grec ajuden poc, car sovint triga centúries la seva alteració o modificació.

Com diu la mateixa autora (p. XX-VII), un cas que ens pot servir per il·lustrar bé aquesta situació és el dels esperits. En un principi s'usaven les formes «quadrades» $\text{—} \rightarrow \text{—}$ o $\text{—} \leftarrow \text{—}$. Les formes arrodonides, que ara usem, es troben per primera vegada en un ms. de l'any 862 (ref. al facs. 14), però alternant amb les formes quadrades. Aquest ús alternant va des del darrer quart del segle X fins al segle XII, quan les formes quadrades van desaparèixer fins a fer-ho totalment, en un marge de cinquanta anys.

Així, doncs, tenim que un factor tan important com hauria pogut ser el de la grafia dels esperits, resulta si més no equívoc perquè els tres tipus s'usen conjuntament o separada durant un espai de temps de prop de 150 anys.

La resta d'aquest petit capítol està dedicada a: «La forma de les lletres en els mss. amb minúscula»; «Unió de lletres, divisió de paraules»; «Abreujacions, dièresis, muda» i «Posició de l'escriptura i tengles».

El següent apartat ens introdueix ja en allò que serà la segona part del llibre. En ell dona l'autora totes les explicacions per fer més entenedora la lectura del comentari que introduirà en cada reproducció. Destacaríem no-

més d'aquestes explicacions la que fa referència a un costum que trobem molt interessant: R. Barbour es preocupa de reproduir cada manuscrit conservant-ne el format original.

La segona part del llibre (pp. 1-51) està dedicada a la reproducció dels mss. (un total de 110 facsímils), distribuïts, com a màxim, en grups de quatre per plana. Al costat de cada reproducció, hom hi troba un comentari on s'inclouen: 1) la data, probable o segura; 2) l'autor, si consta, o l'escola o localitat d'on pugui provenir; 3) la matèria o matèries que toca el ms.; 4) el Centre on es guarda el ms. (amb la filiació completa); 5) les mides físiques del ms. i la matèria de què està fet i 6) un petit text on figuren els fulls que es tracten del ms; les característiques més importants pel que fa a l'escriptura; anotacions, per línies del facsímil, d'abreujacions, nexes, etc...; altres facsímils del ms. (si n'hi ha) i bibliografia sobre el text del ms. o el ms. mateix.

Aquest esquema expositiu, molt encertat i clarificador, ve complementat, inexcusablement, per un apèndix (pp. 31-43) dedicat a les transcripcions dels textos reproduïts i a les edicions que d'aquests textos existeixin. Ens sembla que no caben comentaris sobre la utilitat del sistema emprat per R. Barbour.

El llibre el corona un apartat (pp. 45-51) dedicat a índexs, on podem trobar: 1) un índex dels llocs on es poden localitzar els mss. que fa servir l'autora, amb indicacions sobre si estan referenciats en algun catàleg publicat; 2) índex cronològic del mss.; 3) llocs de procedència dels mss., en relació amb els escribes o els propietaris.

ris; 4) índex d'escriptors i 5) índex de continguts dels mss.

La nostra opinió és que ens trobem davant d'un magnífic llibre, nascut amb una clara vocació de manual universitari i que l'única cosa que pretén és fornir la gent interessada en l'estudi de la Paleografia grega, del material imprescindible, recolzar per la bibliografia bàsica, per començar a caminar amb seguretat per aquest camí.

Joan Gómez i Pallarès

VITALINO VALCÁRCCEL
La «Vita Dominici Siliensis»
de Grimaldo.

Estudio, edición, crítica
i traducción de

V. VALCÁRCCEL. Logronyo, 1982
Instituto de Estudios Riojanos,
Centro de Estudios
«Gonzalo de Berceo», núm. 9)

Heus ací la moderna edició crítica de l'obra potser més important de la literatura hagiogràfica hispano-llatina entre els segles X-XII: la Vida de Sant Domènec de Silos del monjo Grimald. Aquest estudi, fruit del treball pacient i ininterromput d'uns quants anys, és la primera edició crítica seriosa de la *Vita Dominici*, car les dues úniques edicions que n'existeixen no són ni modernes ni crítiques.

Com les modernes edicions crítiques d'un autor antic o medieval l'edició que ara ressenyem es compon de les tres parts clàssiques, és a dir, estudi dels testimonis, estudi literari i edició crítica i traducció.

En l'estudi dels testimonis que

transmeten l'obra es fa l'inventari, col·lació i classificació de tots els testimonis, manuscrits o no, conservats de l'obra, que són els manuscrits Silos, Bibl. Abad. 12 s. XIII o XIV, Madrid, Bibl. R. A. Esp. 5 (E.116), s. XV, i les edicions dels seus dos únics editors que, en haver-se perdut els manuscrits que ells utilitzaren, tenen el valor d'un manuscrit, és a dir, l'edició de Sebastián de Vergara, Madrid, 1736, i la de Tamayo de Salazar, Lió, 1651-1659. Gràcies a les addicions, interpolacions i canvis, tant en el nivell dels accidents massius com en el de les lectures concretes del text, l'autor arriba a escatir quin: és la *Vita Dominici* original i les addicions posteriors. Clou aquesta primera part un intent de reconstrucció de la història de la transmissió del text.

En l'estudi literari l'autor del present treball, després d'un exhaustiu estudi literari, estilístic, lingüístic i conceptual, arriba a la conclusió que existeix un nucli originari de la *Vita* que arriba fins a ll. 40, degut a un sol autor, Grimald, monjo de Silos, contemporani de sant i francès, i una altra part que va des de ll. 40 fins a la fi, espúria i afegida, a més de les interpolacions.

La tercera part comprèn el text críticament establert i la traducció. El text llatí va acompanyat d'un exhaustiu apartat de fonts i del corresponent apartat crític. Cal assenyalar l'immens treball que suposa avui dia fer un estudi de les fonts d'un autor de la llatinitat tardana o medieval, si hom hi té en compte la manca de lèxics i concordances. Un número al text llatí remet a l'apartat de notes crítiques que es troba al final del text, en el qual les